

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ “ПРИКРАСА ВУХА” (НА МАТЕРІАЛІ ПАМ’ЯТОК XI – XIV СТ.)

Сібрук А. В.

Національний авіаційний університет

У статті розглянуто лексико-семантичні особливості іменників зі значенням “прикраса вуха”, які зафіксовані в східнослов’янській писемності XI–XIV ст. З’ясовано, що досліджені лексеми *кольце*, *кълтъкъ*, *серьга*, *Ѹсеръзь* уживалися в пам’ятках Київської Русі з такими значеннями, як “прикраса вуха, підвіска”, “металева прикраса вуха”, “металева прикраса шатра у вигляді кільця”, “металева прикраса церкви у вигляді кільця”.

Ключові слова: пам’ятки Київської Русі XI–XIV ст., семантика, тематична група, іменники зі значенням “прикраса вуха”.

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности имен существительных со значением “украшение уха”, зафиксированные в памятниках XI–XIV ст. Мы исследовали слова *кольце*, *кълтъкъ*, *серьга*, *Ѹсеръзь*. Описанные наименования употреблялись в памятниках Киевской Руси с такими значениями: “украшение уха, подвеска”, “металлическое украшение уха”, “металлическое украшение шатра в виде кольца”, “металлическое украшение церкви в виде кольца”.

Ключевые слова: памятники Киевской Руси XI – XIV столетий, семантика, тематическая группа, существительные со значением “украшение уха”.

In the article we examine nouns with peripheral meaning “ears decoration”, which are fixed in written language of XI–XIV centuries. Among them: *кольце*, *кълтъкъ*, *серьга*, *Ѹсеръзь*. In texts of Kyiv Russ these words had such meaning, as “ears decoration”, “metallic ears decoration”, “metallic churches decoration”.

Keywords: texts of Kyiv Russ of XI – XIV, semantic, thematic group, nouns with a meaning “ears decoration”.

Дослідження окремих тематичних груп східнослов’янського лексичного фонду XI–XIV ст., реконструкція семантики давніх слів надзвичайно важливі для вивчення історії української мови, літератури та культури. В оригінальних та перекладних пам’ятках XI–XIV ст. міститься багато інформації про прикраси вуха. Проте в лінгвістичних працях наявні лише фрагментарні описи цих іменників. Так, у монографії В. В. Німчука “Давньоруська спадщина в лексиці української мови” частково розглянуто етимологію іменника *кълтъкъ* [6, с. 138-142, 348]; семантико-словотвірні зв’язки іменників *серьга* та *Ѹсеръзь* представлені в монографії Г. М. Лукіної “Предметно-бытовая лексика древнерусского языка” [5]. Недостатня вивченість цього тематичного об’єднання зумовила **актуальність** статті.

Мета статті полягає в дослідженні семантичної структури, походження та структурно-семантичних зв’язків іменників зі значенням “прикраса вуха”, зафіксованих східнослов’янськими пам’ятками XI–XIV ст. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: визначити кількісний склад тематичної групи “назви прикрас вуха” в мові східних слов’ян XI–XIV ст., з’ясувати генезу, уточнити етимологію, реконструювати семантичний обсяг досліджуваних лексем, простежити історію розвитку значень аналізованих іменників у зазначений період, виявити причини збереження або втрати цих лексем у сучасних слов’янських мовах.

До тематичної групи “назви прикрас вуха” належать такі лексеми: *кольце*, *кълтъкъ*, *серьга*, *Ѹсеръзь*. Ці найменування об’єднані спільною семантичною темою – “прикраса, яка слугує для оздоблення вуха”. Беручи до уваги археологічні знахідки, можна стверджувати, що досліджувана група слів була набагато ширшою, ніж це представлено в писемних

східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. У часи Київської Русі поширеним видом прикрас були також скроневі кільця. Н. Л. Пушкарьова зазначає, що “в X–XIII ст. одним з найпоширеніших на Русі видів жіночих прикрас, які тішили представниць усіх верств населення, були скроневі кільця. Археологи вважають їх етнічно визначальною ознакою. Наприклад, новгородські словенки носили ромбошиткові скроневі кільця; жінки Полоцької землі – браслетоподібні; предки сучасних москвичок – в’ятичі – семипелюсткові тощо. Найчастіше скроні прикрашали дротяними кільцями. Іноді скроневі кільця просмикувалися через мочку вуха, як сережки” [8, с. 163]. Проте в писемних пам’ятках епохи Київської Русі зафіксовані не всі лексеми на позначення цих видів прикрас.

Кольце. Цсл. *кольце* походить від іменника *коло*, псл. **kolo / *koles-* сягає іє. **kuolo-*, похідного з *-o-* вокалізмом кореня від дієслівної основи **kuel-* “рухатися, обертатися”. Слова *колесо, коло* споріднені з гр. *κόλος* “вісь”, лат. *colo, -ere* “обробляти, вирощувати, населяти”, прус. *kelan* “колесо”, лтс. *du-celes* “двоколісний віз”, дісл. *hvel* “колесо”, дангл. *hvēol* “тс.”, лит. *kāklas* “шия”, дінд. *cakrás, cakrám* “колесо” [24, X, с. 142; 12, I, с. 333-334; 23, II, с. 289; 11, II, с. 515].

Пам’ятки XI–XIV ст. засвідчують уживання слова *кольце* не лише на позначення прикраси. “Іменник *кольце*, як і слово *коло*, від якого він утворений, пов’язаний у мові пам’яток східнослов’янської писемності з будь-яким предметом, що має форму кола” [16, II, с. 565]. О. М. Афанасьєв у праці “Поэтические воззрения славян на природу” дає етнографічне пояснення слова *колесо (кольцо)*: “це золоте кільце, цей металевий кружечок, який носять на пальці руки” [2, с. 213]. Лексема *кольце* належить до тих слів, які мають, за словами М. П. Кочергана, “необмежену дистрибуцію, суму всіх оточень, у яких зустрічається той чи інший лінгвістичний елемент” [4, с. 25].

Найменування *кольце* відзначилося невисокою частотою вживання в текстах епохи Київської Русі. На позначення предмета у формі кільця досліджуване слово міститься в таких пам’ятках XII–XIV ст., як “Слово Іполита про Антихриста”, “Сказання про Індійське царство”, “Московська грамота 1339 року”: “Лѣствица бо высоче на (ст)илѣ возводящи вѣрныя на входъ н(бс)ныи. кольца же влѣкуще на высоту чинове про(рч)ести, и а(псл)встии и м(чнч)ести, вѣ ц(рст)вѣ Х(в)ѣ почивающе”; “Есть же среди нашег(о) двора стоит сорок столповъ [в изд.: солтовъ] сребраныхъ позлощенья и в каждом столпѣ вквано по с(о)року колець, а у каждого кольца по сороку коней” [17, VII, с. 258]; “а блюдо великоє серебряноє ѿ (д) колца. а то ксѣмь да(л) (с)тѣи (б)ци володимѣрскои” [15, IV, с. 245].

Подальший семантичний розвиток іменника *кольце* йшов шляхом спеціалізації його до таких похідних значень, як “металева прикраса вуха у вигляді кільця”, “металева прикраса шатра у вигляді кільця”, “металева прикраса церкви у вигляді кільця”. На позначення прикраси вуха лексема *кольце* зафіксована в тексті кінця XI ст. “Сказання про Бориса та Гліба”: “И се внезапно испадоста юи златиши колци, иже носаше въ оушию своєю” [19, I (2), с. 1261]. У пам’ятці XIII ст. “Слово Данила Заточеника” досліджуване слово вжите в переносному значенні: “Аще бо были котлу во ушию золоты колца, но дну его не избыти черноти” [17, VII с. 258]. У тексті подане образне порівняння ручок котла із золотими кільцями.

Залучення до аналізу перекладних писемних пам’яток дозволило розширити вичерпну цитату досліджуваного найменування. У переспіві візантійського епічного казання “Девгенієве діяння” нами знайдений іменник *кольце* на позначення металевої прикраси шатра у вигляді кола: “И дастъ Стратигъ зятю своему 30 фаревъ [...] вмещахусь в немъ многия тысяци вой, а ужшица у шатра того шелковы, а колца сребряные” [XI–XII, ДД, с. 58]. Зі значенням “металева прикраса церкви у вигляді кільця” лексема *кольце* зустрічається в тексті XI ст. “Хроніка Георгія Амартола”: “на главахъ же [церкви] створи дѣло висѣщее извѣзана пакко сѣтъ ѿ(т) злата, и клаколовъ златы(х) ·(у)· на ѿбою сѣтью, и двою вещью колцю въ сѣтѣ(х)” [XI, ГА, арк. 90 г].

Іменник *кольце* вживається в східнослов'янських текстах із загальним значенням “предмет у формі кола”. Семантика лексеми *кольце* розширюється за рахунок розвитку таких значень, як “металева прикраса вуха у вигляді кільця”, “металева прикраса шатра у вигляді кільця”, “металева прикраса церкви у вигляді кільця”. В основі внутрішньої форми іменника *кольце* є позначення форми кола. Слово *кольце* трапляється в російських текстах XV–XVII ст. зі значенням “кільце, предмет, що має форму кільця” [17, VII, с. 258-259]. За словником В. І. Даля, в російській мові другої половини XIX століття іменники *кольцо*, *колечко*, *кольчишко*; *кольчище*, *кольчишко* мали такі значення: “обід, обруч, коло з отвором”, “каблучка на палець, буває гладке, без насадок”, “перстень зі щитком, з камінням”, “обручка, вінчальна каблучка, якою, за загальним звичаєм, обмінювалися молоді” [10, II, с. 235-236]. Семантична структура досліджуваного слова помітно звузилася в сучасних слов'янських мовах, сформувався єдине значення лексеми *кольце* – “каблучка”. В окремих сучасних слов'янських мовах цей іменник належить до складу стилістично нейтральної загальноновживаної лексики. Найменування *кольце* на позначення прикраси знайшло продовження в сучасній російській, білоруській та польській мовах: р. *кольцо* “металевий обід, який надягають на палець руки як прикрасу або символ шлюбу” [20, V. С. 1208], блр. *кальцо* “металевий предмет, який має форму обруча” [22, II, с. 594], п. *koisce*, *koieszko* “каблучка” [SEJP, 1957, с. 247]. Слово *колечко* збереглося в наддніпрянському, поліському та закарпатському діалектах української мови: наддн. *колечко* “каблучка” [14, II, с. 195], пол. *колечко* “прикраса на пальці руки” [18, 2002, с. 68].

Кълтѣкъ. В “Этимологическом словаре славянских языков” зазначено, що іменник **кълтѣкъ* “сережки з підвісками” утворений від псл. **кълтѣ* за допомогою суфікса *-ѣкъ* [24, XIII, с. 192]. Слово *кълтѣкъ* рідковживане у східнослов'янських пам'ятках XI–XIV століть.

О. С. Ахманова зазначає, що, “починаючи опис слова, дослідник передусім шукає його номінативне значення, те значення, яке безпосередньо спрямоване на предмет” [3, с. 93]. Це найменування було назвою конкретного предмета, було моносемантичним у пам'ятках XI–XIV ст. Зі значенням “прикраса вуха, підвіска” вживання лексеми *кълтѣкъ* обмежується двома прикладами в берестяних грамотах: “*мѣни же ми кълтѣкъ ѿ четыри по полоугривнѣ кълтѣкъ золотыхъ*” [15, IV, с. 352]. Досліджуване слово знайдене лише в “Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)” [15, IV, с. 352]. “Словарь русского языка XI–XVII вв.” та “Словарь древнерусского языка” І. І. Срезневського найменування *кълтѣкъ* не зафіксували. А. В. Арциховський пише: “Виділення категорії сережок є неможливим, оскільки важко визначити характер носіння прикраси. Деякі елементи одягу могли мати кілька способів носіння” [1, с. 46]. У сучасних слов'янських мовах лексема *кълтѣкъ* не вживається, оскільки в процесі історичного розвитку матеріальної культури та лексичного складу слов'янських мов це слово стало надлишковим, його замінили континуанти давнього *серьга*.

Серьга. Існують припущення про те, що досліджуване найменування утворилося в XI ст. від др. усерязь. Очевидний зв'язок з гот. **ausahriggs* (гот. *ausō* “вухо” і **hriggs* “кружок, кільце”). Слово *серьга* також пов'язують з чог. *isiryga* (*ysyryga*) “вушні підвіски”. Тюрк. *asyryga* “сережка” пояснюють як запозичення з російської мови [12, II, с. 281; 23, III, с. 611; 11, V, с. 216-217].

Писемні та археологічні артефакти вказують на те, що лексема *серьга* вживалася в текстах на позначення золотої прикраси вуха з перлами. Як правило, це була чоловіча прикраса. Г. П. Півторак зауважив, що зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігоровича, описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом, був схожий на вигляд пізнішого козака, оскільки він мав сережку у вусі [7, с. 51]. Один приклад досліджуваного слова зафіксовано в “Духовній грамоті великого князя Івана Івановича 1359 року”: “(А се) даю с(ы)ну своему [князю Дмитрию] [...] сабля зол(о)та, обязь зол(о)та и серга съ женчугомъ” [17, XXIV, с. 93]. Контекст засвідчує, що цей вид прикраси міг вироблятися із золота

та прикрашатися перлами. В Іпатіївському літописі є згадки про срібну сережку, проте іменник на її позначення відсутній: “*чего оу нихъ хотѣше. ѡни же емлюче серебро изоу оушью и съ шиш. сливаюче же серебро даѡахоуть Володимеру Володимеръ. же поймавъ серебро и поиде тако же емля серебро по всимъ градо(м)*” [*1151, ЛИ, с. 417]. Це говорить про те, що у XII ст. вже існувала ця прикраса, але писемні пам’ятки з фіксацією іменника *серьга* не збереглися або не знайдені.

Н. Л. Пушкарьова зауважує, що “один з типів жіночих сережок – у вигляді знака питання – був знайдений у Новгороді й датований XIII–XV ст. Жіночі сережки згадуються в духовній волоцької княгині. З їхнього опису випливає, що власниця була заощадливою, добре знала ціну кожного такого “дріб’язку”. Стара княгиня вказала в заповіті, що три камінці з її сережок – два яхонти та один лал (рубін) – зашиті у святкову шапку сина Івана; сережки без камінців вона заповіла майбутній невістці, а дружині старшого сина – пару сережок з яхонтами та лалами, камені від яких у гудзиках синового наміста” [8, с. 166].

Слово *серьга* з вищезазначеним значенням широко вживається в текстах XVI–XVII ст. [17, XXIV, с. 93]. В українській та російській мові другої половини XIX – початку XX ст. зафіксований досліджуваний іменник: укр. *сєрга* “сережка” [9, IV, с. 114–115], р. *серга, сєрьга*, стар. *усєрязь, сєрежка, сєрежечка* “стулкове кільце, з прикрасами та підвісками, продягнуте через мочку вуха; іноді також в носовий хрящ”, “як чоловіча прикраса, в одному вусі”, “як жіноча, парні, з підвісками” [10, IV, с. 299]. Др. *серьга* успадковане сучасними східнослов’янськими мовами: укр. *серга* “прикраса у вигляді кільця, підвіска та ін., дужка якої просмикується в мочку вуха” [21, IX, с. 129], р. *сєрьга* “тс.” [20, XIII, с. 716], блр. *сєрьга* “тс.” [13, II, с. 378]. Слова *серга, сєрежка* зі значенням “жіноча вушна прикраса, сережка” зафіксовані в поліському говорі української мови [18, 2002, с. 147].

Ѕсєрѣзь. У словнику М. Фасмера висловлене припущення, що цсл. *усєрѣзь* – запозичення з давньогерманської мови. Можливим джерелом є гот. **ausihriggs* або **ausahriggs* “сережка” [23, IV, с. 170]. Зі значенням “металева прикраса вуха, сережка” досліджуване слово вживалося в таких пам’ятках, як “Житіє великомучениці Фекли”, “Книга притч Соломона”, “Казання про чудеса Володимирської ікони Богородиці”: “*Натиши ми дѣвицѣ осьми (на і) лѣтъ, носѣщѣ оусєрѣзѣ дѣвозьрньны*”; “*Оусєрѣзь златѣи сарѣдѣмъ мѣногоцѣньнымъ сѣвѣзати, прѣмѣдро слово въ благопослухѣливо оухо*” [19, III (2), с. 1264]; “*и посла усєрязи же и рѣсы златѣя къ святѣй Богородици въ Володимирѣ* с попомъ*” [XII, Сказ.ВИБ, 222]; “*И посла златѣя косѣ** и усєрязи свои къ иконѣ Свѣтыа Богородица в Володимирѣ” [XII, Сказ.ВИБ, 224]. Контекст вказує на те, що цей вид прикраси виготовлявся із золота та оздоблювався коштовним камінням.

На позначення сережки для носа іменник *Ѕсєрѣзь* зафіксований один раз: “*И ꙗко же оусєрѣзь златѣ въ ноздрѣхъ свиши, тако же и жєнѣ злосѣмысльнѣ краса*” [*1073, Изб., 170]. У збірнику 1073 року досліджуване слово вжите в переносному значенні. Іменник *усєрязь* виявився менш стійким, ніж слово *серьга* в сучасних слов’янських мовах.

Таким чином, до тематичної групи “назви прикрас вуха” належать чотири іменники: *кольце, кѣльтькѣ, сєрьга, Ѕсєрѣзь*. Ядро тематичної групи становлять іменники *сєрьга* та *Ѕсєрѣзь*. Індоевропейські витоки має найменування *кольце*. Слово *кѣльтькѣ* належить до праслов’янських утворень. Лексема *сєрьга, Ѕсєрѣзь* запозичені з тюркської та, можливо, германської мов. Найменування досліджуваної групи є рідковживаними в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. Найдавніша фіксація іменника зі значенням “прикраса вуха” датована XI століттям (*кольце, Ѕсєрѣзь*). Лексеми *кѣльтькѣ* трапляється в текстах XII ст. З XIV ст. в пам’ятках Київської Русі зафіксоване слово *сєрьга*. “Словарь русского языка XI–XVII вв.” та “Словарь древнерусского языка” І. І. Срезневського найменування *кѣльтькѣ* не зафіксували. Іменники *кѣльтькѣ, сєрьга,*

Усеразь моносемантичні. Ці слова вживаються зі значеннями “прикраса вуха, підвіска”, “металева прикраса вуха”. Слово *кольце* полісемічне. Іменник *кольце* зафіксований з такими значеннями, як “металева прикраса вуха у вигляді кільця”, “металева прикраса шатра у вигляді кільця”, “металева прикраса церкви у вигляді кільця”.

Література

1. Арциховский А. В. Курганы вятичей / Артемий Владимирович Арциховский. – М., 1930. – 164 с.
2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу / А. Н. Афанасьев. – М., 1865. – 466 с.
3. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / Ольга Сергеевна Ахманова. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1957. – С. 71-108.
4. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) / Михайло Петрович Кочерган. – Львів: Вища школа, 1980. – 184 с.
5. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка / Г. Н. Лукина – М.: Наука, 1990. – 180 с.
6. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Василь Васильович Німчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 412 с.
7. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів і їхніх мов / Григорій Петрович Півторак. – К.: Академія, 2001. – 152 с.
8. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

Довідники

9. Словарь украинского языка: В 4-х т. / за ред. Б. Д. Грінченка. – К.: Наук. думка, 1958–1959. – Т. 1-4.
10. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / [Сост. В. И. Даль]. – М.: АСТ, 2006. – Т. 1-4.
11. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.] – К.: Наук. думка, 1983–2006. – Т. I–V.
12. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: В 2-х т. / [Сост. А. Г. Преображенский]. – М.: ГИС, 1958. – Т. 1-2.
13. Русско-беларусский словарь: В 2 т. / [ред. К. К. Атрахович]. – М., 1982. – Т. 1–2.
14. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / [укл. В. В. Чабаненко]. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1-4.
15. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.: В 10 т. / [под ред. Р. И. Авансова]. – М.: Русск. яз., 1988–2004. – Т. 1-4.
16. Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Межд. отнош., 1995. – Т. I. – 575 с.
17. Словарь русского языка XI–XVII вв.: В 17 т. / [ред. С. Г. Бархударов]. – М.: Наука, 1975–2002. – Т. 1-17.
18. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. / Г. І. Гримашевич. – Ж.: ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. – 184 с.
19. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: В 3 т. / [сост. И. И. Срезневский]. – М.: Книга, 1989. – Т. 1-3.
20. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. / [под ред.]. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1-17.
21. Словник української мови: В 11 т. / [редкол. І. К. Білодід та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1-11.

22. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: В 5 т. – Мінск, 1977-1983. – Т. 1-5.
23. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Макс Фасмер / [пер. и доп. О. М. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1-4.
24. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – М.: Наука, 1974. – Вып. 1-27.
25. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa, 1957. – 805 s.

Джерела ілюстративного матеріалу

26. Изб. 1073 – Изборник Святослава 1073 года. – М.: Книга, 1983. – 546 с.
27. Сказ.ВИБ – Сказание о чудесах Владимирской иконы Богородицы // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб.: Наука, 1997. – Т. IV. – С. 218–225.
28. ЛИ – Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Яз. русск. лит., 1998. – Т. II. – 648 с.
29. ДД – Девгениево деяние // Памятники литературы Древней Руси. – М.: Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 28–65.
30. ГА – Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исслед. и словарь // Изв. ОРЯС. – 1922. – Т. II.